
GUILAINE, JEAN, *Femmes d'hier. Images, mythes et réalités du féminin néolithique*, Éditions Odile Jacob, París, 2022, 429 p., 178 figs. color i b/n, ISBN 978-2-7381-5777-5.

Araceli Martín Cóllica

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3406-2627>

DOI: 10.1344/Pyrenae2023.vol54num2.9

Jean Guilaine aporta un nou llibre que afegeix a la seva enorme llista bibliogràfica. Ara es tracta d'un assaig sobre la dona de les primeres comunitats agrícoles, molt ben documentat i il·lustrat, erudit i didàctic. Organitza l'obra en una introducció, dues parts, deu capítols i més de quatre-centes imatges que arrodoneixen aquest assaig. La introducció recorda la importància i l'interès d'aquesta temàtica i els límits interpretatius de la documentació. Delimita el marc geogràfic i els marges cronològics del treball, des de les primeres comunitats agrícoles fins a l'emergència de les societats urbanes i adverteix que el seu desenvolupament varia segons sigui el Pròxim Orient (10000/3000 a. n. e.), Europa (7000 a. n. e. (a l'Egeu)/2000 a. n. e.) o el nord d'Àfrica (VI-II mil·lenni a. n. e.).

La primera part recull la iconografia neolítica del cos femení i consta de tres capítols, en el quals resumeix la diversitat d'expressions i estils a través de petites figures d'argila, pedra, os i ivori, creades des de l'esquematització al naturalisme. Les imatges mostren com es remarquen o se suprimeixen detalls anatòmics o es focalitzen gestos i postures segons èpoques i geografies. La segona part analitza els estereotips associats a la imatge de la dona i l'aportació recent dels estudis arqueològics al llarg de sis capítols més. Dedicar el desè a deu dames d'aquells temps.

En el primer capítol «Des écoles très diverses dans le temps et l'espace», avisa que no hi ha una variació morfològica sistemàtica segons els períodes, ni un evolucionisme que condueixi de l'esquematització al naturalisme o a l'inrevés, sinó que es donen totes les variants en aquest marc geogràfic i cronològic. Resumeix els estudis, mites i estereotips i aporta les seves opinions a través d'un discurs ben construït, recolzat amb un ampli repertori iconogràfic de qualitat. El desglossa en setze apartats. El primer evoca les vulves aurinyacianes, les més antigues conegudes de l'art figuratiu. El segon recull les famoses estatuets de Willendorf i Lespugue del Gravetià i comenta les similituds inexplicables amb les primeres estatuets neolítiques conegudes a Europa (la Venus de Macomer i la de la Marmotta), afegint les explicacions alternatives donades. Els següents apartats tracten tot el repertori de figures en tota mena de suports, en què va identificant la procedència i cronologia, el context arqueològic i la caracterització amb descripcions precises i plantejant hipòtesis de les diferents expressions. I amb aquest guió veiem desfilar tots els exemples, uns amb apel·latius del suport com els «Galets incisés du Yarmoukien», els «Cylindres et phalanges», les «Plaquettes gravées du Portugal» o les «Dames de marbre des Cyclades et de Crète»; altres amb apel·latius morfològics o que recorden formes relacionades amb funcions virtuals, com els «Cruciformes et violons», les «Femmes-sabliers et bassin-disques», les «Femmes-pots», etc. Encara hi ha qualificatius per a l'expressió

corporal com les «Bonnes femmes de Bonu Ighinu de Sardenya», les «Femmes planteuses d'Anatòlia central», les «Dames et jeune filles de Cucuteni-Tripolyé», etc. I, entre el reguitzell d'exemples, hi són els ídols-placa de Xipre, les figuretes de la conca de París o els ídols de Gumelnitsa.

El capítol 2 recull el registre de formes i d'expressions de les parts anatòmiques del cos. Tracta la gran varietat de caps i cabells, de vegades desconnectats del cos, trobats solts com a parts que s'han de restituir o intercanviar. També analitza per separat els ulls, la cara (celles, nas i boca), el coll, els pits, les caderes, els glutis, el pubis i la vulva sobre diferents matèries (argila i pedra) i suports (plaques, estatuetses, esteles antropomorfs, etc.). Les descripcions minucioses registren els diferents models i els contextos cultural, cronològic i geogràfic. Tanca el capítol una reflexió sobre la presència i l'absència de membres o d'òrgans en la representació del cos, quelcom que difereix entre cultures, les quals promocionen unes parts en detriment d'altres. El capítol 3 està dedicat als gestos, postures i actituds, incloses les expressions de braços i cames, representats en estatuetses, en ceràmica o en l'art rupestre. Repassa les dones de peu, assegudes i entronitzades; personatges amb els braços aixecats en actitud d'orant o d'oferent; dones amb les mans en els pits, amb les cames obertes, embarassades i dansaires.

La segona part, sota el títol «Discours, images et réalités du féminin néolithique», consta de set capítols, que tanca amb una selecció de deu imatges de la dona. En el capítol 4 sintetitza els diferents estereotips que s'han anat creant sobre la posició social de la dona des del segle XIX, encapçalats amb títols explícits: De la ginecocràcia al matriarcat, Les matrones iroqueses, La dona víctima de la república dels cosins, Dona dominat o dominada?, Divisió sexual del treball, natural o cultural?, De la Mare Terra a la Gran Deessa i El retorn del matriarcat?

El capítol 5 versa sobre les funcions econòmiques. En l'apartat «Trajectòria: de la casa a la tomba» adverteix que l'espai domèstic és una unitat social en la qual l'home i la dona intervenen, que cal evidenciar les connexions simbòliques relacionables amb la dona, tot i que la informació no és completa ni sistemàtica. «Mares amb fill» recopila exemples del sentiment maternal a través de figuretes, art rupestre o sepultures. «¿La dona símbol de l'agricultura?» el tracta amb exemples d'aquesta suposada analogia amb suggestives estatuetses d'argila o en os de dones estilitzades. En el dedicat a les agricultores, opta per la prudència, atès que hi ha exemples dels dos sexes en diferents geografies i que cal tenir present cert oportunisme en funció de les necessitats de la família o del grup, i adverteix que l'home s'incorpora quan s'integren útils tècnics desenvolupats com la falç o l'arada. El de pastors i vaqueres són activitats marginalment representades i que es poden combinar amb altres feines, però assegura la presència femenina en l'esfera del pastoralisme o de la protecció dels ramats, tot i la identificació sovint ambigua en l'art rupestre, com també ho és el de les apicultores. Afegeix les relacionades amb el transport, les aiguaderes, les teixidores, etc.

El capítol 6 és un capítol llarg que inclou tot el que té a veure amb el gènere. Recorda la diferència que cal tenir present entre sexe i gènere, i que l'arqueologia evoluciona i

renova les interpretacions des d'òptiques diferents. El tema del primer apartat, «Critique d'une source documentaire: l'art du Levant espagnol est-il un interprète fiable du genre?», exemplifica la manipulació ideològica de biaix androcèntric de principis del segle xx, que assignaven als sexes connotacions automàtiques de gènere i reflexiona sobre les actuals atribucions a partir de l'activitat, tot i la manca de sexe en la majoria d'individus, havent moltes preguntes sense resoldre. El següents apartats raonen i documenten que l'arc i l'arada són marcadors masculins, demostrat en les figures sexades de l'art rupestre. La resta dels apartats tracten l'abillament d'acord amb la informació de vestits, pentinats, barrets, tirants o corretges de les estatuetses, així com dels cinturons en estàtues-menhirs i esteles, i remarca que són marcadors de la silueta humana, per abstracte que sigui, i en qualsevol suport, atesa la situació divisòria entre el tors i el maluc en homes i dones; les joies, el tatuatge i el maquillatge es representen en l'estatuària, en figuretes i plaques ocu-lades. Afegeix estatuetses de parelles heterosexuales (i homosexuals?), aparellaments (també en l'art rupestre), cossos de dos caps i de bessons sobre pedra i ceràmica, hermafrodites o combinant caràcters dels dos sexes en pedra, parteres i possibles personatges amb la síndrome de Couvade en ceràmica. L'apartat de les estàtues-menhirs posa l'accent en les diferències per sexe, ja que tenen elements propis que faciliten l'atribució automàtica. Per últim, el de la construcció ideològica masculina/femenina posa l'accent en el III mil·lenni, a través de la civilització amb ceràmica cordada d'Europa central i bàltica i, posteriorment, de la cultura del vas campaniforme d'Europa occidental. En ambdues, es coneixen tombes amb una orientació i un aixovar sistemàticament diferenciat entre homes i dones, la qual cosa apunta a una diferència de rols per sexe, però remarca que en algunes tombes hi ha homes enterrats seguint el protocol femení en la regió de Bohèmia, fet que permet plantejar una inversió del gènere (homes fent tasques femenines) o l'homosexualitat. Així mateix, algunes tombes campaniformes d'Europa central contenen nois joves que segueixen l'orientació femenina. D'això es pot suposar que eren considerats como noies o individus sense gènere, potser pel fet de no haver passat per rituals de canvi de classe d'edat, moment en què entrarien en la societat dels homes? Aquests exemples li porten a reflexionar sobre la manera en què es concep o es crea el gènere des dels temps neolítics.

El capítol 7 tracta l'estatus i els rols socials de les dones neolítiques al llarg de catorze apartats. Les analitza dins la casa a partir de la maqueta tessàlia, de la cultura Dimini del v mil·lenni que mostra una *domus* amb els seus habitants disposats en un ordre i unes mides que suggereixen la cohabitació de tres possibles generacions on l'àvia sembla la de major rang. Recull les dones en actituds maternals en estatuetses i sepultures. En un altre apartat, reflexiona sobre la composició familiar a partir de les dades que aporta l'art rupestre, la dimensió dels habitatges, les sepultures i els resultats dels estudis paleogenètics. I, amb les dades de les troballes dels darrers anys en l'àmbit funerari i amb els nous estudis genètics i d'estranci, afronta temes com l'exogàmia femenina, la patrilocalitat, les desigualtats socials i l'impacte de certes massacres. Però, és conscient que aquesta lupa metodològica també pot qüestionar certes tesis sobre l'ordre polític, social i econòmic quan els aixovars d'alt rang s'associen a edats o sexes inesperats o pertanyents a contextos de períodes més

antics o més recents del que se suposava, generant així qüestions en què aporta les seves reflexions en apartats com «¿Nanties?, le cas de la culture à céramique rubanée», dones dominants o només privilegiades. També posa l'exemple de la presència del punyal en certes tombes de dones de la cultura argàrica. Continua amb les esteles d'Extremadura de dames coronades, les possibles sacerdotesses del sud ibèric del Calcolític o els grups d'estatuetes femenines sedents en possibles assemblees de l'Europa oriental que semblen reflectir rangs elevats de l'escala social, molt més enllà de les activitats domèstiques originalment atribuïdes. El penúltim apartat comenta dues maquetes de possibles assemblees, religioses o profanes, però exclusivament d'homes, pertanyents al III mil·lenni de Xipre, que contraposa amb la maqueta de la *domus* tessàlica del V mil·lenni del primer apartat. Tanca, així, aquest discurs amb dos exemples distants en el temps, però amb personatges jerarquitzats, el primer en un espai domèstic sota l'autoritat femenina i el darrer en un espai politicoreligiós amb una dominació masculina. Dedica l'últim, a les dades i opinions sobre la salut al llarg d'aquests temps des de l'òptica del que van poder suposar els canvis alimentaris, tecnològics, socials i polítics en el si de comunitats.

El capítol 8 tracta el món simbòlic a partir del mite de la Deessa Mare. L'autor fa un repàs historiogràfic i revisa l'obra dels intel·lectuals més notables que han tractat el tema, analitzant i replicant els postulats. Així mateix, analitzats bona part dels jaciments on s'han trobat estatuets, opina que res autoritza a considerar-les sistemàticament com a representacions de deesses. Respecte als espais considerats santuaris, és prudent i opina que no és fàcil de dilucidar en els primers temps, atès que es van poder manifestar en llocs diversos. Els edificis, reservats al culte d'una divinitat, apareixerien progressivament d'acord amb l'evolució social i cita els del Pròxim Orient del IV mil·lenni, tot i que no es pugui assegurar a qui veneraven. Tanca el capítol l'apartat dedicat als monuments de Malta, reconeguts com temples amb les seves estàtues, algunes enormes, una de gairebé 3 m d'altura. Els descriu minuciosament així com la imatge que considera que podria representar una entitat superior al comú dels mortals, un personatge a qui se li rendia culte i acaba dient «Et cette déité est une femme».

El capítol 9 fa un balanç de les imatges de les poblacions neolítiques. Primerament, diferencia les quatre etapes que considera en la iconografia antropomorfa: la primera correspon al Neolític preceràmic, amb la mateixa representació d'homes i dones; la segona, a la difusió i implantació de l'economia neolítica a Orient i Europa, on la imatge femenina domina tot i la successió de cultures; la tercera ve marcada per una progressiva esquematització, recordant, però, que naturalisme i esquematisme cohabiten en les mateixes cultures i franges cronològiques; la quarta, a partir del IV mil·lenni, canvia el model i el format amb un descens progressiu de les figuretes (no arreu) en pro de les estàtues, coincidint amb la pujada de representacions masculines sense excloure les femenines, que són minoritàries. Els següents apartats tracten qüestions suscitées per aquestes figuretes sobre el seu ús en l'esfera domèstica, si eren fetes per ser trencades, si podien ser nines, mitjanceres d'accions de màgia, hipotètica eina política o si tenien relació amb el mite de la sang, etc. Altres apartats tracten les transformacions documentades a Xipre al llarg del

temps, les qüestions de majestat o sexe en miniatures i estàtues i declara el seu posicionament a favor de l'etnologia o la història a l'hora de formular hipòtesis. El darrer el dedica a un possible tercer gènere, en què comenta les imatges no sexuades. Planteja que hi podia haver una altra manera de classificar els individus que refutara la diferenciació binària a favor d'una categoria social percebuda com un tercer gènere dotat d'estatus propi. Una altra forma de traduir aquesta situació podria ser la de les estatuets i esteles que sumen els dos sexes, sense oblidar exemples de l'arqueologia funerària del Calcolític amb dones enterrades amb marcadors de guerrers, expressant possiblement una ambivalència en l'elit social. No deixa res al tinter.

El capítol 10 posa punt final al llibre amb deu imatges de dames que representen tots els formats, geografies i cronologies, testificant la seva qualitat, però també la varietat de models iconogràfics i el missatge dels artistes sobre les dones del seu temps: la Dama de Çatal Hüyük (Turquia), la «Mère terrible» de Sha'ar Hagolan (Israel), la Dama de Donja Branjevina (Sèrvia), la Dama de Cuccuru s'Arriu (Sardenya), la Dama de Lemba-Lakkous (Xipre), la ballarina de Mamariya (Egipte), la Venus de Malta, la Dama dorment de Hal Saflieni (Malta), la Dama d'Arco (Itàlia) i la Dama de Saint-Sernin (Avairon, França).

Aquesta obra és un assaig complet, ajustat al fil cronològic i a l'escenari geogràfic de les poblacions neolítiques a través, com ell diu, de les fotografies disponibles i molt especialment de la dona. Des de la seva posició de tipologista i d'arqueòleg, l'autor repassa la iconografia femenina (figuretes, esteles, estàtues i art rupestre) en els diferents suports conservats i integra la informació procedent de l'arqueologia, destacant així la gran aportació de l'arqueologia funerària i la paleogenètica, amb resultats irremplaçables en la revaluació d'algunes problemàtiques. No perd ocasió per recordar que aquestes imatges s'han creat en diferents llocs i períodes, al llarg dels quals s'han viscut canvis polítics i socials que s'han de reflectir en les obres, però també recalca que hi ha enormes buits en la geografia, per als quals també té explicacions.

Tot passa per la lupa del seu escrutini que demostra un coneixement integral del tema contrastat amb una abundant bibliografia. Analitza, afegeix les respostes d'altres i dona la seva opinió, que procura situar entre la prudència i la temeritat, sense intentar teoritzar i fugint d'estereotips que critica. Escrit amb un discurs que respira saviesa i passió, esdevé un llibre de capçalera, de consulta, molt didàctic, d'interès per l'especialista, l'intel·lectual més exigent, el professor i el lector profà.